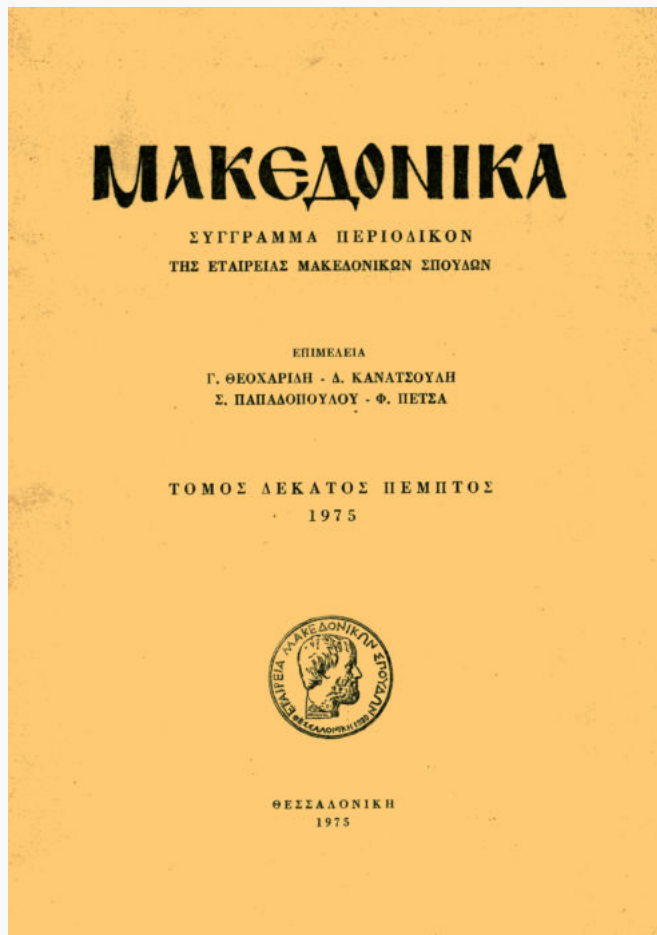

Μακεδονικά

Vol 15, No 1 (1975)

Το Μακεδονικό Ζήτημα σε μια καινούργια "Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας"

Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

doi: [10.12681/makedonika.607](https://doi.org/10.12681/makedonika.607)

Copyright © 2014, Ιωαν. Σωτ. Νοτάρης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Νοτάρης Ι. Σ. (1975). Το Μακεδονικό Ζήτημα σε μια καινούργια "Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας". *Μακεδονικά*, 15(1), 45-61. <https://doi.org/10.12681/makedonika.607>

ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΣΕ ΜΙΑ ΚΑΙΝΟΥΡΙΑ «ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ»

Το φθινόπωρο του 1974 έκυκλοφόρησε ή «Ίστορία τής νεώτερης Έλλάδας»¹ του λογίου και ιστορικού Τάσου Βουρνά, γνωστού από χρόνια για τήν πλούσια σέ ποσότητα έργασία του.

Τό έργο τουτο παρουσιάζει μέσα σέ 608 σελίδες μικρού σχήματος τήν ιστορία μας από τήν επανάσταση του 1821 ως τό κίνημα του 1909 στο Γουδί. Για τήν ακρίβεια αρχίζει από τήν προεπαναστάτικη περίοδο του διαφωτισμού και τής προετοιμασίας, που πιάνει τις 74 πρώτες σελίδες του. Άλλά τό τμήμα αυτό καθώς και ή ιστορία τής επαναστάσεως του 1821, που ακολουθεί και εκτείνεται ως τή σ. 208, δέν αποτελεϊ καινούρια δουλειά, παρά είναι άπλη ανάπτυπωση ενός παλαιότερου βιβλίου του Βουρνά, τής «Σύντομης Ίστορίας τής Έλληνικης Έπανάστασης», που είχε έκδοθη πριν από τήν επιβολή του καθεστώτος τής δικτατορίας².

Σύμφωνα με όσα γράφει ό συγγραφέας στήν αφιέρωσή του, τό βιβλίο του στο μεγαλύτερο μέρος του σχεδιάστηκε στο στρατόπεδο εξοριστων τής Λέρου, δεύτερο σταθμό τής εξορίας του από τό δικτατορικό καθεστώς μετά τή Γύαρο. Γεννιέται όμως εύλογα τό ερώτημα αν ένας τόπος εξορίας, όπου είναι βέβαιο πως οι άνθρωποι δεινοπαθούν ψυχικά και σωματικά, προσφέρεται για μιάν έργασία σαν κι αυτή, που χρειάζεται κανονικές συνθηκες ζωής άπόλυτη ήρεμία και τήν ύπαρξη όλων των άπαραιτήτων μέσων. Άντιθετα νομιζω πως τόποι σαν κι αυτούς είναι κατάλληλοι, για να μετουσιώνη κανείς σέ τέχνη τά πάθη και τόν πόνο που δοκιμάζει από τή στέρηση του αγαθού τής έλευθερίας. Για ιστοριογραφία όμως, έστω και για τους πολλούς γραμμένη, πιστεύω πως είναι ακατάλληλοι.

Τό βιβλίο τουτο δέν πρόκειται να τό κρίνω στο σύνολό του. Θα περιοριστώ μονάχα στα όσα έγραψε ό συγγραφέας του για τή Μακεδονία μετά τόν άγώνα του 1821 και τή δημιουργία του καινούριου Έλληνικού Κράτους, επειδή έχω κάποια οικειότητα με τό θέμα αυτό και ακόμη γιατί πιστεύω πως ό μακεδονικός χώρος έχει για τήν πατρίδα μας ξεχωριστή σημασία, ότι ό ρόλος που έπαιξε τό μακεδονικό ζήτημα στη νεώτερη ιστορία μας στάθηκε σημαντικός και οι επιπτώσεις του πάνω στον Έλληνισμό, ύστερ' από τήν εύνοϊκή έκβασή του, ύπήρξαν πολύ εύεργετικές.

1. Έκδόσεις Τολιδή, Άθήνα.

2. Έκδόσεις Γ. Δρακόπουλου, Άθήνα (άχρονολόγητο).

Τὰ μέρη τοῦ βιβλίου, ποῦ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν, βρίσκονται στὸ «Μέρος Πέμπτο» καὶ εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

1) Τὸ ὑποκεφ. 5 τοῦ κεφ. ΣΤ', σσ. 481-488, μὲ τίτλο «Εἵσοδος Ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία», ὅπου ὁ συγγραφέας θὰ ἔπρεπε, ὄχι βέβαια κάτω ἀπὸ αὐτὸν τὸν τίτλο, νὰ ἀπασχοληθῆ καὶ μὲ τὴ Μακεδονία, ἂν φυσικὰ ἐγνώριζε ὅτι κατὰ τὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1877-78 τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα, ποῦ ξέσπασαν στὰ ἀλύτρωτα ἐδάφη τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δὲν περιορίστη-καν μονάχα στὴν Κρήτη, τὴν Ἥπειρο καὶ τὴ Θεσσαλία.

2) Τὸ ὑποκεφ. 2 τοῦ κεφ. ΙΒ', σ. 550, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό».

3) Τὸ ὑποκεφ. 3 τοῦ κεφ. ΙΔ', σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό καὶ πάλι».

Ἵφειλω νὰ καταστήσω γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι πρόθεσὶ μου δὲν ἦταν νὰ ἐγκρίνω ἢ νὰ κατακρίνω τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ, ἀλλὰ μονάχα νὰ τὴν κρίνω· καὶ αὐτὸ ἔκανα. Νὰ λοιπὸν γιὰτὶ δὲν μπορῶ νὰ συμφωνήσω μὲ τὴν κρίση τοῦ Κ. Δημαρᾶ ὅτι «ὁ συγγραφέας εἶναι καλὰ πληροφορημένος καὶ ἐπεξεργάζεται συνετὰ τὴν προσφερομένη ὕλη»¹. Φυσικὰ παίρνω σὰν δεδομένο ὅτι ἡ κρίση αὐτὴ τοῦ Δημαρᾶ ἰσχύει γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σύνολό της, ἐπομένως καὶ γιὰ τὰ μέρη της ἐκεῖνα ποῦ θὰ μὲ ἀπασχολήσουν.

Πρὶν ὁμως κρίνω τὰ μέρη τοῦτα, θὰ διατυπώσω τὶς γενικὲς παρατηρήσεις μου. Χωρὶς νὰ ξεχνῶ καθόλου ὅτι ὁ συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο, ποῦ πραγματεύεται, ἔχω τὴ γνώμη πὼς σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα δεῖχνεται ἔξω ἀπὸ τὸ κανονικὸ ὄριο «βραχύς», γιὰ νὰ θυμηθῶ τὸν Θουκυδίδη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐπισημαίνωνται οὐσιώδεις παραλείψεις. Καὶ γιὰ νάμαι πιὸ συγκεκριμένος, ἢ ἀφήγηση τῆς περιόδου 1903-1908 τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγώνα, ὅσο πυκνὴ κι ἂν πετύχῃ νὰ τὴν παρουσιάσῃ κανεὶς, εἶναι ἀδύνατο νὰ περιλάβῃ σὲ δυὸ μονάχα μικρὲς σελίδες ἀκόμη καὶ τὴν ἀπλὴ ἀναφορὰ στὰ γεγονότα καὶ στὰ πρόσωπα, ποῦ ἡ μνεία τους εἶναι ἀπαραίτητη. Ἰλλὰ καὶ ἀπὸ ἔλλειψη ἐνημερώσεως πᾶνω στὸ θέμα, μὲ τὸ ὅποιο ἀσχολεῖται, δεῖχνεται συχνὰ «οὐκ ἀκριβής». Τὸ μειονέκτημα αὐτὸ γίνεται ἀντιληπτό χωρὶς δυσκολία. Τὰ σχετικὰ βοηθήματά του δὲν ἦσαν ἐπαρκῆ καὶ οὔτε ὅσον ἔπρεπε κατάλληλα. Βασικὰ στηρίχτηκε σὲ ἓνα βιβλίον, ποῦ γράφτηκε ἐδῶ καὶ μισὸ περίπου αἰῶνα, στὴν «Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος» (1821-1928) τοῦ Γεωργίου Ἀσπρέα². Μιὰ μονάχα φορὰ ἀναφέρεται καὶ σὲ ἓνα ἄλλο, στὴν τελευταία ἐργασία τοῦ Κωστῆ Μοσκόφ γιὰ τὴ Θεσ-

1. Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα τοῦ «Νεώτερη Ἱστορία». «Τὸ Βῆμα», 4 Ἀπρίλ. 1975.

2. Ὁ τόμος, ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει, εἶναι ὁ Γ' (Περίοδος Ε', σσ. 55-79), Ἐν Ἀθήναις 1930. Σ' αὐτὲς ὁμως τὶς περιπτώσεις ἐπιβάλλεται νὰ βασίζεται κανεὶς στὶς εἰδικὲς μονογραφίες καὶ ὄχι σὲ τέτοιαις φύσεως ἔργα.

σαλονίκη¹, πού δὲν σχετίζεται ὅμως ἄμεσα μὲ τὸ θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο χρησιμοποιεῖται. Πῶς μποροῦν λοιπὸν νὰ σταθοῦν οἱ χαρακτηρισμοὶ ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ εἶναι «τεκμηριωμένη»² ἢ ὅτι αὐτὸς ἐμφανίζεται «καλὰ πληροφορημένος»³;

Ἄν ἦταν ἐνημερωμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, θὰ ἀρκοῦσαν ἐλάχιστα ἐγκυρα βοηθήματα, γιὰ νὰ ἐκθέσῃ τὰ γεγονότα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία πού θὰ τοὺς ἔδινε, ἔτσι, ὥστε αὐτὰ νὰ μὴ παρουσιάζουν κενὰ ἀδικαιολόγητα, ἀνακρίβειες καὶ σύγχυση. Σήμερα ἄλλωστε ἡ ἀπασχόληση στὸν τόπο μας μὲ τὸ θέμα τοῦτο παρουσιάζεται πολὺ πιὸ εὐκόλη ἀπὸ ἄλλοτε, ὅταν ὁ ἐνδιαφερόμενος δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του παρὰ μετρημένες ἀξιόλογες ἐργασίες.

Γιὰ τοῦτο θεωρῶ σκόπιμο νὰ δώσω, ὅσο μπορῶ πιὸ σύντομα, τὴν εἰκόνα τῆς τόσο βελτιωμένης σημερινῆς καταστάσεως.

Στὰ 1939 λοιπὸν ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη ἡ «Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν» (Ε.Μ.Σ.) μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τῶν θεμάτων πού σχετίζονται μὲ τὸν χῶρο καὶ τοὺς κατοίκους τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας ἀπὸ πλευρὰ γλωσσικῆ, λαογραφικῆ, ἱστορικῆ, ἀρχαιολογικῆ κ.λ.π.⁴ Ἀλλὰ ὁ πόλεμος, ἡ ἐχθρικὴ κατοχὴ καὶ τὰ πέντε χρόνια πού ἀκολούθησαν τὴν ἀπελευθέρωση στήθησαν ἐμπόδια στὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητάς της. Ὅμως μετὰ τὶς ἐσωτερικὲς μας περιπέτειες ἄρχισε ἡ πρόοδος, πού πῆρε ὀλοένα ἐπιταχυνόμενο ρυθμὸ. Στὰ 1953 δημιουργήθηκε καὶ τὸ «Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου» (Ι.Μ.Χ.Α.), τὸ ὁποῖο προσαρτήθηκε στὴν Ε.Μ.Σ.⁵, μὲ σκοπὸ τὴν προαγωγὴ τῆς ἔρευνας τῶν βαλκανικῶν προβλημάτων ἀπὸ ἐθνολογικῆ, ἱστορικῆ καὶ οἰκονομικῆ ἄποψη. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς δράσεως τοῦ ιδρύματος τούτου ἀπὸ χρόνον σὲ χρόνον ἦταν πραγματικὰ ἐντυπωσιακῆ. Σήμερα τὰ δημοσιεύματα τῶν δύο αὐτῶν ἰδρυμάτων ἀνέρχονται σὲ ἑκατοντάδες, ἀρκετὰ δὲ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ξενόγλωσσα. Πρόκειται γιὰ εἰδικὲς μονογραφίες, γενικώτερα ἔργα, ἀπομνημονεύματα καὶ ἀρχεῖα. Σὲ δεκάδες ἐπίσης ἀνέρχονται οἱ τόμοι τῶν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν τους, τῶν «Μακεδονικῶν» τῆς Ε.Μ.Σ. καὶ τῶν «Balkan Studies» τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. Ἄλλο μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ μπρὸς ὑπῆρξε ἡ δημιουργία στὸ Ι.Μ.Χ.Α., μετὰ τὴ συμπλήρωση τῆς πρώ-

1. «Θεσσαλονίκη 1700-1912. Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης», Ἀθήνα 1974. Βλ. τὴν ἀναφορὰ του σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία στὸ τέλος τῆς σ. 579.

2. Χαρακτηρισμὸς τοῦ Στρατῆ Τσίρκα στὴν καμπάνια «Τὰ καλύτερα βιβλία πού διάβασα τὸ 1974», «Τὸ Βῆμα», 22 Δεκ. 1974, σ. 6.

3. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 46.

4. Βλ. τὸ «Καταστατικὸν τῆς ἐν Θεσσαλονικίᾳ Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν», Θεσσαλονίκη 1972.

5. Κατὰ τὸν τελευταῖο χρόνον τῆς δικατορίας τὸ ἴδρυμα τοῦτο ἔγινε μὲ αὐθαίρετο τρόπο ἀνεξάρτητο.

της δεκαετίας ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του, «Σλαβικοῦ Τμήματος» καὶ ἀργότερα καὶ ἄλλων, μὲ τὴ βοήθεια εἰδικῶν συνεργατῶν του, ὥστε νὰ γνωρίσαμε καὶ τὴ σχετικὴ ἐργασία τῶν γειτόνων μας καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὶς θέσεις καὶ τὶς ἀπόψεις τους, κυρίως τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σκοπιανῶν, ποὺ τὰ ἀντίστοιχα ἰδρύματά τους ἀναπτύσσουν μεγάλη δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ τῶν Τούρκων. Ἔτσι λοιπὸν μὲ τὴν εἰδικὴ σειρὰ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ι.Μ.Χ.Α. «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» γνωρίσαμε ἀρκετὲς ἐργασίες Σλάβων, ποὺ παρουσιάζουν γιὰ μᾶς μεγάλο ἐνδιαφέρον. Ἀπὸ τοῦτες ἐπισημαίνω ἐνδεικτικὰ τὴν ἐντελῶς ἀτεκμηρίωτη «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους» (Istorija na Makedo.nskijot Narod)¹, Σκόπια 1969, ἐργασία συλλογικὴ ποὺ γράφτηκε μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιβάλλῃ τὴ θεωρία ὅτι σὲ ὁλόκληρο τὸν μακεδονικὸ χῶρο κατοικοῦσε ἓνα ξεχωριστὸ ἔθνος σλαβικῆς καταγωγῆς. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ σειρὰ τῶν «Δελτίων βιβλιογραφίας», ἡ σημασία τῶν ὁποίων περιτετεῦει νὰ ἐξαρθῇ. Τὰ «Δελτία» αὐτά, ποὺ κατὰ διαστήματα ἔχουν ὑποστῆ ἀλλαγὲς στὸν τρόπο τῆς ἐμφανισέως τους, πῆραν ἀπὸ τὸ 1973 μορφὴ διαβαλκανικὴ μὲ τὴν ταυτόχρονη ἐκδοσὴ γιὰ κάθε χρόνο δύο πολυσελίδων τόμων, τῆς καθαυτὸ βιβλιογραφίας καὶ τοῦ «Συμπληρώματος», τὸ ὁποῖο ἤδη μετωνομάστηκε «Παράρτημα». Οἱ διπλοὶ τόμοι τοῦ 1973 καὶ τοῦ 1974 ἔχουν κιόλας κυκλοφορήσει. Στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς τόμους τούτους, ὅπως εἶναι φυσικὸ, παρακολουθεῖται μεθοδικὰ ἡ βιβλιογραφία ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Βαλκανικῆς, ἐνῶ στὸν δεύτερο ὑπάρχουν εὐρέεις περιλήψεις ἢ καὶ πλήρεις μεταφράσεις ἐργασιῶν, ποὺ πρέπει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρουν ιδιαίτερα.

Σήμερα λοιπὸν οἱ Ἕλληνες μελετητὲς ἔχουν στὴ διάθεσή τους πολλὰ μέσα γιὰ μιὰ καλὴ ἐνημέρωση. Ὡστε ὁ Βουρνᾶς εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ συγγράψῃ μὲ ἐπιτυχία τὰ προαναφερόμενα σημεῖα τοῦ βιβλίου του, ἀρκεῖ νὰ ἦταν κατατοπισμένος πάνω στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, γιὰ νὰ διάλεγε ἀπὸ αὐτὴ δυὸ-τρὶς ἔγκυρες καὶ κατάλληλες εἰδικὲς ἐργασίες, ὅπως τὴν ἐργασία τοῦ Νικολ. Βλάχου «Τὸ Μακεδονικὸν ὡς φάσις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος»²

1. Ἀριθ. 38 καὶ 39 τῆς σειρᾶς, Θεσσαλονίκη 1970. Οἱ ἀριθμοὶ τούτοι ἀντιπροσωπεύουν τὸν δεύτερο καὶ τὸν τρίτο τόμο τοῦ ἔργου. Ὁ πρῶτος τόμος, ποὺ δὲν ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ Ι.Μ.Χ.Α., περιλαμβάνει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὡς τὸν 18ο αἰώνα. Ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν 19ο αἰώνα ὡς τὸ 1945, ποὺ τὸ ἔργο τερματίζεται. Ὅσο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νεολογισμὸ «Μακεδονικὸ Ἔθνος», αὐτὸς εἶναι μεταπολεμικὸ τεχνιτὸ δημιούργημα.

2. Ἐν Ἀθήναις 1935, σελ. 1β'+531. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς μου Νικολ. Βλάχος, ἐπιστήμονας σεμνὸς καὶ ἀθόρυβος, ἔγραψε τὴν ἀστυρὰ τεκμηριωμένη ἐργασία του αὐτὴ μὲ κριτικὴ σκέψη καὶ νηφαλιότητα καὶ πραγματικὰ προήγαγε τὴ μελέτη τοῦ σχετικοῦ θέματος. Γι' αὐτὸ ἀξίζε νὰ συμβουλευτῇ ὁ Βουρνᾶς τὴ μονογραφία τούτη, καθὼς μάλιστα ὑπῆρξε κι ἐκεῖνος μαθητὴς τοῦ Βλάχου. Στὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Βλάχου βρίσκει κανεὶς καὶ ἓνα πυκνὸ καὶ πολὺ πετυχημένο ὄρισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος (βλ. σ. 1), ποὺ τὸν παραθέτω: «Ἦτο ἡ τᾶσις τῶν Χριστιανικῶν κρατῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου πρὸς ἀποκατάστασιν

καὶ τὴν πολὺ νεώτερη τοῦ Douglas Dakin «The Greek Struggle in Macedonia» (1897-1913)¹, ποὺ ἔχει βασιστῆ σὲ πλουσιώτατη βιβλιογραφία.

Ἔστερ' ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναγκαία, κατὰ τὴ γνώμη μου, παρέκβαση εἶναι καιρὸς νὰ κριθοῦν τὰ μέρη τοῦ βιβλίου τοῦ Βουρνᾶ, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἀπασχοληθῶ.

Γιὰ τὸ πρῶτο, σσ. 481-488, περιορίζομαι νὰ ἐπαναλάβω πὼς ὁ συγγραφέας φαίνεται ὅτι δὲν γνωρίζει πὼς στὸν Ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1878 σημειώθηκε ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων σὲ ὀρισμένες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας, τὴν ὁποία φυσικὰ ὑποκίνησε καὶ βοήθησε τὸ ἑλλαδικὸ κράτος.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία ἀγνοήθηκε ἀπὸ ὄλους σχεδὸν τοὺς παλαιούς ἱστορικούς συγγραφεῖς μας. Ἀγνοήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Ἀσπρέα, ποὺ περιορίστηκε νὰ μνημονεύσει «τὸν ἀκήρυκτον πόλεμον ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Ἡπείρῳ». Φυσικὸ λοιπὸν ἦταν νὰ τὴν ἀγνοήσει καὶ ὁ Βουρνᾶς, ἀφοῦ σ' αὐτὸν στηρίχτηκε.

Δυὸ τόμοι ὅμως τοῦ I.M.X.A., ποὺ περιέχουν ἀνέκδοτο ἀρχεῖο καὶ ὕλικό, ἔκαναν γνωστὸ τὸν ξεσηκωμὸ τῆς Μακεδονίας, πρῶτα στὸ νότιο τμήμα τῆς² ἀπὸ τὸν Ὀλυμπο ὡς τὸν Ἀλιάκμονα, ποὺ κράτησε ἀπὸ τὸν Φεβρουάριο ὡς τὸν Ἀπρίλιο, καὶ ἔστερα στὸ Δυτικὸ³, στὰ διαμερίσματα Κοζάνης, Καστοριάς, Φλώρινας, Μοναστηρίου καὶ Μοριχόβου (τὰ δυὸ τελευταῖα ἀνήκουν σήμερα στὴ Γιουγκοσλαβικὴ Μακεδονία), ἀπὸ τὸν Μάιο ὡς τὸν Ὀκτώβριο.

Τὸ πὼς καὶ τὸ γιατί οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς τῆς Μακεδονίας ἔμειναν τόσο καιρὸ ἢ πρῶτη σχεδὸν ἄγνωστη καὶ ἐντελῶς ἄγνωστη ἢ δευτέρα ἐκτίθεται στὶς ἐκτενεῖς εἰσαγωγὲς τῶν τόμων τούτων. Ὅσο γιὰ τὴν ἀποτυχία τους, ὅπως καὶ γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἐπαναστάσεων τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία, τὴν Ἡπείρο καὶ τὴν Κρήτη, ὁ δημοσιολόγος καὶ ἀγωνιστὴς τοῦ καιροῦ ἐκεῖνον Γεώργ. Φιλάρετος ἀποδίδει τὸν βασικὸ τῆς λόγου στὰ διπλωματικὰ τεχνάσματα τῶν Ἑγγλέζων, ἐπειδὴ τότε, ὅπως ἔγραψε, «ἡ Ἑλλάς ἦτο ἀγγλικὴ ἀρμοστέια καὶ οὐχὶ κράτος ἀνεξάρτητον»⁴.

ἐθνικὴν ἀναλώμασιν δέδωφους ἀνήκοντος δικαίωματι κατακτητικῷ εἰς τὸν Ὀθωμανὸν Σουλτάνον».

1. I.M.X.A., ἀριθ. 89, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 537.

2. Ἰωάν. Ν. ο τ ᾱ ρ η, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1878 στὴ Μακεδονία (Ἀρχεῖον Στεφάνου Νικολ. Δραγούμη), I.M.X.A., ἀριθ. 85, Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 444. Ὁ Νοτάρης στὴν εἰσαγωγή του μὲ παραθέματα ἀπὸ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν παρέχει τὶς πρῶτες πληροφορίες καὶ γιὰ τὴν ἔως τότε ἐντελῶς ἄγνωστη ἐπανάσταση στὴ Δυτ. Μακεδονία (βλ. τὶς σσ. 50-52), τὴν ὁποία ὅμως μᾶς παρουσίασε ἀργότερα ὁ Κωφὸς σὲ ὄλο τῆς τὸ πλάτος μὲ τὸν δικὸ του τόμο.

3. Εὐαγγ. Κωφ. οὐ, Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878 (Ἀνέκδοτα προξενικὰ ἔγγραφα), I.M.X.A., ἀριθ. 104, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 1β+372.

4. Ἐνοκρατία καὶ Βασιλεία ἐν Ἑλλάδι (1821-1897), Ἐν Ἀθήναις 1897. Τὸ παράθεμα στὶς ἀρχὲς τοῦ προλόγου του.

Περνῶ στό δεύτερο, σσ. 550-551, μέ τίτλο «Τὸ Μακεδονικό». Σ' αὐτό ὁ Βουρνᾶς, μέσα σέ μισητέια σελίδα, ἀναφέρεται στή δημιουργία τῆς ἐθνικῆς κινήσεως τῶν ὑποδούλων στοὺς Τούρκους Χριστιανῶν τῆς Μακεδονίας, πού, ὅπως ὀρθῶς γράφει, τὴν ὑποβοηθήσε ἓνα πολὺ σοβαρὸ κίνημα ἀγροτικοῦ χαρακτῆρα. Προχωρώντας πιστεύει ὅτι, ἐνῶ ἀρχικὸς στόχος τοῦ κινήματος ἦσαν οἱ Τούρκοι φεουδάρχες, τελικὰ ὁ δυνάστης ὠφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἐνδοβαλκανικὲς ἀντιθέσεις, πού ὑποδαυλίστηκαν, γιατί «τοὺς πόθους τῶν ἀγροτῶν ἐκμεταλλεύτηκαν πολὺ ἐπιδέξια τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα, κατορθώνοντας νὰ στρέψουν τοὺς σλαβοφώνους πληθυσμοὺς κατὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, πού ἀναμφισβήτητα πλειοψηφοῦσε στὰ ἀστικά κέντρα». Στὰ τελευταῖα τοῦτα ἔχω νὰ προσθέσω ὅτι τὰ βουλγαρικὰ σωβινιστικὰ στοιχεῖα ὑποκινήθηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Ἡ ἴδρυση τῆς «Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας», τῆς ἐθνικῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας πού ἰδρύθηκε μὲ σουλτανικὸ φερμάνι στὶς 27 Φεβρ. (11 Μαρτ. 1870), καὶ τὸ σχίσμα πού ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἀνάμεσα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἐκεῖνη (16/28 Σεπτ. 1872)¹ εἶχαν ἄμεση σχέση μὲ τὶς ρωσικὲς ὑποκινήσεις. Καὶ ὅμως τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν τὸ θίγει καθόλου ὁ Βουρνᾶς, ἐνῶ εἶναι σὲ ὄλους γνωστὸ ὅτι ἔπαιξε κεφαλαιώδη ρόλο στή δημιουργία τοῦ μακεδονικοῦ ζητήματος καὶ τοῦ ἀγῶνα πού ἀκολούθησε.

Γιὰ νὰ δείξῃ, τέλος, ὁ Βουρνᾶς, τὸν συσχετισμὸ τοῦ πληθυσμοῦ, «ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνοταν ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς ἀντιμαχομένους ἐθνικισμοὺς», πρᾶγμα, πού, καθὼς τονίζει, φανερῶνει καὶ τὸ χάσμα τῶν ἀντιλήσεων, παρουσιάζει τὰ στοιχεῖα τριῶν στατιστικῶν, μιᾶς ἐλληνικῆς, μιᾶς βουλγαρικῆς καὶ μιᾶς σερβικῆς, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στὸν μακεδονικὸ χῶρο, πού σήμερα κατέχεται ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ κράτη τῆς Βαλκανικῆς. Ἐξίστε ὅμως νὰ ἀσχοληθῇ γιὰ λίγο μὲ αὐτὲς τὶς στατιστικὲς. Ἐτσι θὰ φαινότανε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ εἶναι καὶ ἡ πιὸ ἀκριβῆς. Οἱ δυὸ ἄλλες, σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνη, ἀνεβάζουν τὸν συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Μακεδονίας κατὰ ὀκτακόσιες ἕως ἐπτακόσιες χιλιάδες. Συγχρόνως ἐλαττώνουν τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ στὸ ἓνα τρίτο².

1. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐργασία τοῦ Μιχ. Λάσκου, Τὸ Ἐνατολικὸν Ζήτημα (1800-1923), τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1948, σσ. 270 κ.ἑ.

2. Προφανῶς, γιὰ νὰ μειώσουν σκόπιμα τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ, δὲν θεωροῦσαν Ἕλληνας τοὺς δὶγλωσσους Βλάχους. Χαρακτηριστικὰ ὅμως ἀναφέρει ὅτι ὁ Sir Alfred Billiet, πού σ' αὐτὴ τὴν περίοδο διετέλεσε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια Γεν. Πρόξενος τῆς Μεγ. Βρετανίας στή Θεσσαλονίκη καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴν ἀμεροληψία του, ἔλεγε γιὰ τοὺς Βλάχους: «Εἶναι καὶ αὐτοὶ Ἕλληνες μέχρι φανατισμοῦ καὶ δύνανται τὶς νὰ ἰσχυρισθῇ περὶ αὐτῶν ὅτι εἶναι ἐλληνικότεροι καὶ αὐτῶν τῶν γνησίων Ἕλληνων». Βλ. συνέντευξή του στὴν ἀθηναϊκὴ ἔφημερίδα «Ἐμπρός» τῆς 27 Φεβρ. 1903, σ. 2-3. Οὐσιαστικὰ τὸ ἴδιο παραδέχονται καὶ οἱ Σλάβοι στὴν ἐποχὴ μας, ἀφοῦ γράφουν: «...Οἱ Βλάχοι, ἀπαξ καὶ ἐξελληνίζοντο, καθίσταντο ἀσυνήθως δραστήριοι κήρυκες τοῦ Πανελληνισμοῦ καὶ πείσιμονες ἀγωνισταὶ τῶν σχεδίων

Εἰδικὰ ἢ σερβικὴ στατιστικὴ ἐλαττώνει πολὺ τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ, ποὺ δὲν ἦταν εὐκαταφρόνητος, καὶ σχεδὸν ἐκμηδενίζει τὴ βουλγαρικὴ παρουσία, ἀντίθετα δὲ διογκώνει ἐξωφρενικὰ τὸ σερβικὸ στοιχείο, τὸ ὁποῖο μέσα στὰ γεωγραφικὰ καὶ ἱστορικὰ ὄρια τῆς πραγματικῆς Μακεδονίας εἶναι γεγονὸς πὼς ἦταν ἀσήμαντο. Γιατὶ τὰ ὄρια αὐτὰ μάλιστα ξεπερνοῦν τὸ Κρούσοβο καὶ ἐπομένως βρίσκονται πολὺ πῖο κάτω ἀπὸ τὰ Σκόπια καὶ τὴν περιοχὴ τους, ποὺ ὑπάγεται στὸν χῶρο τῆς ἀρχαίας Δαρδανίας. Ἄλλὰ καὶ τὴν ἑλληνικὴ στατιστικὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐλέγξει ὁ Βουρνᾶς γιὰ τὸν ὄρο «σλαβόφωνοι», μὲ τὸν ὁποῖο ἐκεῖνη χαρακτηρίζει ἀκαθόριστα ὄσους ἀσφαλῶς δὲν θεωροῦσε Ἕλληνες ἢ Τούρκους, χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ καθόλου τὴν ὑπαρξὴ Βουλγάρων. Πρῶτα-πρῶτα ἓνα μέρος τῶν σλαβοφώνων τῆς Μακεδονίας εἶχε ἑλληνικὴ συνείδηση (γκραϊκοῦμαινοι) καὶ ἐπομένως αὐτοὺς ἔπρεπε νὰ τοὺς ὑπολογίξῃ μέσα στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ. Ἄλλὰ σλαβόφωνοι ἦσαν φυσικὰ καὶ ὅσοι εἶχαν βουλγαρικὴ συνείδηση καὶ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἀρνηθῆται στὰ σοβαρὰ ὅτι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ δὲν κατοικοῦσαν καὶ Βούλγαροι στὴ Μακεδονία, ἰδίως στὴν ὕπαιθρο.

Ἔρχομαι τώρα στὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος, σσ. 578-579, μὲ τίτλο «Τὸ Μακεδονικὸ καὶ πάλι». Εἶναι τὸ σημαντικώτερο σὲ περιεχόμενο, ἀλλὰ καὶ τὸ πῖο προχειρογραμμένο. Ἐπειδὴ ὁ Βουρνᾶς δὲν εἶναι κάτοχος τοῦ θέματος, ἔπεσε σὲ ὄχι λίγα σφάλματα. Τὰ σφάλματά του λοιπὸν αὐτὰ, ὅπως παρουσιάζονται κατὰ σειρά στὸ κείμενό του, θὰ τὰ ἀποκαταστήσω.

Στὴν πρώτη παράγραφο τῆς σ. 578 ἀναφέρει τὸ «Βουλγαρικὸ Κομιτάτο» (sic) καὶ εὐθὺς κατόπιν μιλάει γιὰ τὸν βουλγαρικὸ σωβινισμό, ὁ ὁποῖος τὸ βοήθησε μὲ κάθε τρόπο. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ σημεῖο εἶναι ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίσωμε τὰ πράγματα. Πρὶν ὅμως γίνῃ τοῦτο, τοῦ ὑπενθυμίζω γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα τὴν ἐργασία τῶν Σκοπίων, ποὺ ἔχω μνημονεύσει πῖο μπροστά, δηλαδὴ τὴν «Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἔθνους»¹.

Δὲν πρέπει νὰ μιλάμε γιὰ Κομιτάτο, ἀλλὰ γιὰ κομιτάτα, ἀφοῦ αὐτὰ ἦσαν δύο, ἢ πολὺ γνωστὴ «Ἐσωτερικὴ Μακεδονικὴ Ἐπαναστατικὴ Ὅργανωση» (τὰ ἀρχικὰ τῆς στὴ βουλγαρικὴ «V.M.R.O.», στὶς κυριώτερες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες «I.M.R.O.» καὶ στὴν ἑλληνικὴ «E.M.E.O.») καὶ ἡ ἀντίστοιχη «Ἐξωτερικὴ». Ἀνάμεσα τοὺς ὑπῆρχαν μεγάλες ἀντιθέσεις μὲ ἀποτέλεσμα νὰ

τοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ ὁποῖον ἴστατο ὀπισθεν τούτων...». Βλ. *Desa Miljosa*, Ταξικὴ διάρθρωσις τῆς Μακεδονικῆς κοινωνίας κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, «Jugoslovenski Istorijski Časopis, (=Γιουγκοσλαβικὸ Ἱστορικὸ Περιοδικό), τεύχος 1-2, 1966. Μεταφράστηκε στὸ 23 τεύχος τοῦ «Δελτίου Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας» τοῦ I.M.X.A., σ. 30 κ.ἑ. (τὸ παράθεμα στὴ σ. 43), Θεσσαλονίκη 1969.

1. Βλ. παραπάνω σημ. 1 τῆς σ. 4^α. Τὰ σχετικὰ μὲ τὰ κομιτάτα στὸ δεύτερο βιβλίο, σ. 219 κ.ἑ.

βρίσκονται διαρκῶς σὲ ρήξη, πού εὐκόλυνη τὴν ἑλληνικὴ ἄμυνα στὴ Μακεδονία. Οἱ δύο αὐτὲς ὀργανώσεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συγχέωνται. Ἡ πρώτη, πού ἰδρύθηκε στὴ Θεσσαλονίκη τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1893, ἦταν ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὶς σοσιαλιστικὲς ἰδέες καὶ ζητοῦσε κάτι πολὺ ἑλκυστικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τῆς ἀφόρητης δυστυχίας καὶ καταπίεσεως τοῦ ὑποδοῦλου χριστιανικοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὴν ἀποκατάσταση τῶν ἀκτημόνων μὲ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν τσιφλικιῶν τῶν μπέδων. Τοῦτο ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ στὸ τέλος τῆς σ. 579, ὅπου γράφει πὼς «ἐνας κλάδος τοῦ κινήματος τῶν σλαβοφόνων εἶχε ἀγροτικὸ-ἐπαναστατικὸ χαρακτήρα». Ἡ ἴδια ὀργάνωση εἶχε ἐκδηλώσει αὐτονομιστικὲς τάσεις καὶ εἶχε υἱοθετήσει τὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες»¹.

Ἡ δευτέρη ὀργάνωση, πού ἰδρύθηκε τὸν Μάρτιο τοῦ 1895 στὴ Σόφια, ἦταν καθαρὰ σωβινιστικὴ καὶ ἀντιδραστικὴ στὶς πολιτικὲς τῆς ἰδέες. Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή ζητοῦσε τὴν ἐνσωμάτωση ὅλης τῆς Μακεδονίας στὴ Βουλγαρία, σύμφωνα μὲ τὴ συνθήκη-φάντασμα τοῦ Ἀγ. Στεφάνου (19 Φεβρ./3 Μαρτ. 1878), ἡ ὁποία δὲν ἐφαρμόστηκε ποτὲ καὶ εἶχε γίνει τὸ ὄνειρο τοῦ βουλγαρικοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ.

Ὅμως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, καὶ ἡ Ἐσωτερικὴ Ὄργάνωση εἶχε σὰν ἀπώτερο σκοπὸ τὴν ἔνωση τῆς Μακεδονίας μὲ τὴ Βουλγαρία, ὅπως παραδέχτηκε ὁ Dr. Hristo Tatarčev, ἰδρυτικὸ μέλος καὶ πρῶτος πρόεδρος τῆς κεντρικῆς ἐπιτροπῆς τῆς, ὁ ὁποῖος ἀποκάλυψε: «Δὲν ἦτο δυνατόν νὰ υἱοθετήσωμεν τὸ σύνθημα τῆς ἀμέσου προσαρτήσεως τῆς Μακεδονίας εἰς τὴν Βουλγαρίαν, διότι ἐβλέπομεν ὅτι τοῦτο θὰ συνήντα μεγάλας δυσκολίας, λόγῳ τῆς ἀντιδράσεως τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Μακεδονίας βλέψεων τῶν γειτονικῶν μικρῶν κρατῶν καὶ τῆς Τουρκίας. Ἐκάμνομεν τὴν σκέψιν ὅτι μία αὐτόνομος Μακεδονία θὰ ἦ δύνατο εὐκολώτερον νὰ ἐνωθῆ ἄργότερον μὲ τὴν Βουλγαρίαν»².

Στὴν ἀκόλουθη παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, παρουσιάζοντας τὴν ἑλληνικὴ ἀντίδραση στὴ βουλγαρικὴ δρᾶση, ἀναφέρει ὅτι στὴ Μακεδονία στάλθηκαν μυστικὰ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, ὅπως «οἱ Παῦλος Μελάς, Γεώργ. Κολοκοτρώνης, Ἀναστ. Παπούλας, Κωνστ. Μαζαράκης, Ἀλεξ. Κοντούλης κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι καὶ ὀργάνωσαν ὑπὸ ψευδώνυμα ἀνταρτομάδες

1. «Οἱ Μακεδόνες ἐπαναστάται ἔρριπτον τὸ σύνθημα τοῦτο ὄχι βεβαίως διότι ὑπῆρχε κάποια δὴθεν ἰδιαιτέρα ἐθνικὴ μακεδονικὴ κοινότης, ἀλλὰ ὡς σύνθημα ἀγῶνος ὀλοκλήρου τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν του ἐκ τοῦ Ὄθωμανικοῦ ζυγοῦ». Βλ. τὴν ἀνώνυμη ἐρᾶσις «Τὸ Μακεδονικὸν Ζήτημα», Ἰνστιτούτον Ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, Σόφια 1968. Μεταφράστηκε στὴ σειρὰ «Μεταφράσεις-Περιλήψεις» τοῦ Σλαβικοῦ Τμήματος τοῦ Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 37, Θεσσαλονίκη 1969 (τὸ παράθεμα στὴ σ. 38).

2. Ἐ.ἄ. Ἡ ὑπογράμμιση τοῦ τέλους τοῦ παραθέματος δική μου.

καὶ ἀνέλαβαν ἔνοπλη δράση κατὰ τῶν βουλγαρικῶν σωμάτων τῶν κομιτατζήδων». Τὸ μικρὸ αὐτὸ τμήμα, ἔτσι ποὺ διατυπώθηκε, παρουσιάζει σφάλματα. Ἐπὶ πλέον δὲν αἰτιολογεῖται. Πρῶτα-πρῶτα ἔπρεπε νὰ τονιστῇ τί ὑποχρέωσε τὸ Ἑλλαδικὸ κράτος νὰ σκεφθῇ στὰ σοβαρά, παρ' ὅλη τὴν ἀδυναμία του καὶ συνακόλουθα τοὺς φόβους του, πῶς ἦταν ἀνάγκη νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀδράνεια καὶ νὰ περάσῃ στὴ δράση. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἦταν ἡ βουλγαροκίνητη ἐπανάσταση τοῦ «Πλινден» (20 Ἰουλ. / 2 Αὐγ. 1903) καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς ἑλληνοβλαχικῆς πόλεως τοῦ Κρουσόβου. «Μέχρι τοῦ Κρουσόβου, γράφει ὁ Στέφ. Δραγούμης, καὶ οἱ Ἕλληνες πάντες, ἔσω καὶ ἔξω, ἡσύχαζον καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις μακαριῶς ἐπανεπαύετο εἰς ἀνεπαρκεῖς καὶ ἄνευ ὀρισμένου σχεδίου ἔν τε τῇ Μακεδονίᾳ καὶ παρὰ ταῖς Μεγάλαις Δυνάμεσιν ἐνεργείας»¹. Ἐπρεπε ἀκόμη νὰ προσδιορισθῇ πότε ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ «Μακεδονικὸ Κομιτάτο», ποὺ μνημονεύει. Τὸ γεγονός αὐτὸ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὰ τέλη Ἰουνίου τοῦ 1904, ὅπως ἀναγγέλλει ὁ Στέφ. Δραγούμης σὲ ἐπιστολῇ του² πρὸς στέλεχος τῆς «Ἐπιτροπῆς Ἀμύνης» Μοναστηρίου, ἡ ὁποία εἶχε σχηματισθῇ τὸ 1903 ἀπὸ τὸν γιὸ του τὸν Ἰωάν. Ὡς πρὸς τὰ πέντε ὀνόματα ἀξιωματικῶν, ποὺ ἀπαρίθμησε, πολλὰ μπορεῖ νὰ παρατηρήσῃ ὅποιος γνωρίζει πρόσωπα καὶ πράγματα. Καὶ πρῶτα-πρῶτα οἱ τέσσερις ἀπὸ τοὺς παραπάνω—μὲ ἐξαιρέση τὸν Μαζαράκη, ὁ ὁποῖος, ὅπως τοποθετήθηκε, σπάξει τὴν τετράδα—εἶχαν κοινὸ ξεκίνημα, ὄχι ὅμως σὰν ἀρχηγοὶ ἀναρτικῶν σωμάτων. Συγκεκριμένα στὶς ἀρχὲς τοῦ 1904 τὸ ἑλληνικὸ κράτος ἔλαβε ἀπόφαση νὰ τοὺς στείλῃ μαζί μὲ λίγους συνοδοὺς στὰ Κορέστια καὶ τὶς Πρέσπες, νευραλγικὲς περιοχὲς τῶν καζάδων Καστοριάς καὶ Φλώρινας (Βιλαέτι Μοναστηρίου), γιὰ νὰ διερευνησοῦν τὸν χῶρο καὶ διαπιστώσουσιν, ἂν πῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἀναληφθῇ ἐκεῖ πέρα δράση. Ἡ ἀποστολῇ ἔφυγε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα κατὰ τὰ τέλη Φεβρουαρίου³ καὶ ἔμεινε στὴ Μακεδονία ἕνα μῆνα. Αὐτὸς καὶ μόνος ἦταν ὁ σκοπὸς τῆς ὁμάδας ἐκείνης. Ἀπὸ τοὺς τέσσερις τούτους ἀξιωματικοὺς τελικὰ μονάχα ὁ Μελάς πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὸν Μακεδονικὸ ἀγῶνα, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι κατὰ τὴν διάρκειά του

1. Γ ν α σ ῖ ο υ Μ α κ ε δ ο ν ὸ (=Στεφ. Νικολ. Δραγούμης), Μακεδονικὴ Κρίσις, τεύχος Γ', Ἐν Ἀθήναις 1908, σ. 8.

2. Βλ. Φ ι λ ῖ π. Σ τ ε φ. Δ ρ α γ ο ὕ μ η, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγῶνας (ἀνέκδοτα κρυπτογραφικὰ ἔγγραφα), «Νέα Ἐστία», τεύχος 850-1 Δεκ. 1962, σ. 1876.

3. Σὲ πρόσφατῃ ἐργασίᾳ μου («1904. Ἡ κρίσιμη καμπὴ τοῦ Μακεδονικοῦ ἀγῶνος», «Ἀριστοτέλης» Φλωρίνης, τεύχος 104-105, Μάρτ. - Ἰουν. 1974) παρουσιάω τὸ ἔως τότε ἀνέκδοτο διπλωματικὸ ἔγγραφο, ποὺ στάλθηκε στὶς 26 Φεβρ. (π. ἡμ.) τοῦ 1904 ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Ἰωάν. Ρωμάνο στὸν Πρόξενο Μοναστηρίου Δημ. Καλλέργη, μὲ τὸ ὅποιο τὸν καθιστοῦσε ἐνήμερο γιὰ τὴν ἀναχώρησιν τῆς ἀποστολῆς. Βλ. Ἀρχεῖον Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν: «1904. Φάκελος Α.Α.Κ.Η'. Προξενεῖον Ἑλλάδος ἐν Μοναστηρίῳ. Ἐκθέσεις Προξένου Δ. Καλλέργη». Στοιχεῖα ἐγγράφου: Ἀριθ. ἐμπιστ. πρῶτ. 718, ἐξαιρετ. ἐπεῖγον. Κρυπτογραφικῶς-ἀπόρητον.

(1904-1908) οὔτε κἀν ξαναπῆγαν στή Μακεδονία. Ὅσο γιὰ τὸν τότε ὑπολοχαγὸ Πυροβολικοῦ Κωνστ. Μαζαράκη¹, ἐντελῶς ἄσχετο μὲ τὴν παραπάνω τετράδα, αὐτὸς πῆρε μέρος στὸν ἀγώνα καὶ διακρίθηκε μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετὰν Ἀκρίτας», χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ σημαίνει πὼς δὲν διακρίθηκε ἀπὸ τοῦ ἴσου ἢ καὶ περισσότερο ἀπὸ ἐκείνον καὶ ἄλλοι, ποὺ δὲν μνημονεύονται ὅμως ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ. Ἡ προτίμησή του λοιπὸν στὸ ὄνομα τοῦ Μαζαράκη ὀφείλεται μᾶλλον στὸ ὅτι τοῦ εἶναι γνωστός, ἐπειδὴ διέπρεψε σὰν στρατιωτικὸς στὰ μεταγενέστερα χρόνια.

Σχετικὰ πάλι μὲ τὰ ἑλληνικὰ κέντρα δράσεως, ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγραφέας, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι τὴν Ἀδριανούπολη τῆς Θράκης θὰ μπορούσε νὰ τὴ μνημονεύσει, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν θὰ παρέλειπε ἄλλα σημαντικότερα, ὅπως, π.χ. ἦσαν οἱ Σέρρες, ἀκόμη καὶ ἡ Δράμα. Ἀναφέρονται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Βουρνᾶ οἱ ὑπεύθυνοι τῶν κέντρων καὶ γιὰ τὸ Μοναστήρι μνημονεύεται ὁ «Γ. Κοντογούρας» (sic). Ὁ τρόπος ὅμως, μὲ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονται, δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας ἐννοεῖ πὼς οἱ ὑπεύθυνοι τοῦτο βρίσκονταν στὴ θέση τους ὅλα τὰ χρόνια τοῦ ἀγώνα, πρᾶγμα ποὺ δὲν εἶναι βέβαια σωστό. Ὅσο γιὰ τὸν «Γ. Κοντογούρα» τὸ ὄνομα εἶναι λανθασμένο. Τὸ ὀρθὸ εἶναι Φίλιππος Κοντογούρης, πρόξενος στὸ Μοναστήρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1904 ποὺ σκοτώθηκε ὁ Παῦλος Μελάς. Ἦταν ἱκανὸς διπλωματικὸς υπάλληλος καὶ εἶχε διαδεχτῆ σ' αὐτὴ τὴν ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ θέση τὸν Δημ. Καλλέργη, ὁ ὁποῖος ἀπομακρύνθηκε λίγο νωρίτερα μὲ ἀπαίτηση τῆς Τουρκικῆς Κυβερνήσεως γιὰ τὴ δράση του, ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ἐπιτρεπτά ὅρια. Πρὶν ἀπὸ τὸν Καλλέργη ἐξ ἄλλου πρόξενος στὸ Μοναστήρι ἦταν ὁ Κιουζὲς Πεζῆς (ἀπὸ τὸ 1900 ὡς τὸ 1903). Ὁ Κοντογούρης ὑπηρετήσε καὶ στὸ Γεν. Προξενεῖο Θεσσαλονίκης, ποὺ διηύθυνε ὁ Λάμπρος Κορομηλάς καὶ μάλιστα ὑπῆρξε ὁ ἀντικαταστάτης του.

Στὴν τρίτη παράγραφο ὑπάρχει τὸ πιὸ σοβαρὸ καὶ κυριολεκτικὰ ἀπίστευτο σφάλμα τοῦ Βουρνᾶ. Διαβάζομε δηλαδὴ ὅτι ὁ Παῦλος Μελάς ἔδρασε στὸν Μακεδονικὸ ἀγώνα μὲ τὸ ψευδώνυμο «Καπετὰν Τέλος Ἄγρας»! Τὸ ὅτι ὁ Μελάς συγγέεται μὲ τὸν Ἄγρα καὶ ἀγνοεῖται τὸ ἀντάρτικο ψευδώνυμο τοῦ πρώτου, ποὺ ἦταν «Καπετὰν Μίκης Ζέζας» («Μίκης» τὸ ὑποκοριστικὸ

1. Ὁ Κωνσταντ. Μαζαράκης, διαπρεπῆς στρατιωτικὸς ποὺ ἔφτασε στὸν βαθμὸ τοῦ ἀντιστρατήγου καὶ ἔδρασε κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐξορήσεως τοῦ Ἑθνους μὲ ἡγέτη τὸν Ἐλευθ. Βενιζέλο, πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες του στὸν Μακεδονικὸ Ἀγώνα πρῶτα σὰν «υπάλληλος» τοῦ Ἑλληνικοῦ Γενικοῦ Προξενεῖου Θεσσαλονίκης μὲ τὸ ψευδώνυμο «Δῆμος Στεργιάκης» (Αὐγ. 1904-Ἰαν. 1905) καὶ κατόπιν σὰν ἀρχηγὸς σώματος στὴν περιοχὴ τῆς Νάουσας (Ἀπρίλ.-Νοέμβρ. 1905). Ἐφῆσε ἐνδιαφέροντα ἀπομνημονεύματα, τὴν ἐκδοσὴ τῶν ὁποίων ἐπιμελήθηκε ὁ γιουὸς του Ἰωάν. Μαζαράκης-Αἰνιάν, ἀνώτερος ἀξιωματικὸς ἐ.ἀ., πρ. Νομάρχης καὶ συγγραφέας. Βλ. Κ. Ι. Μ α ζ α ρ ἄ κ η -Α ἰ ν ῖ ἄ ν ο ς, Ὁ Μακεδονικὸς Ἀγὼν (ἀναμνήσεις), Ι.Μ.Χ.Α., ἀριθ. 66, Θεσσαλονικὴ 1963.

τοῦ ὀνόματος τοῦ πατέρα του Μιχαήλ καὶ «Ζέζας» λέξι ἀρβανίτικη ποὺ σημαίνει μαῦρος), εἶναι πράγματα ποῦ, μὰ τὴν ἀλήθεια, δὲν δικαιολογοῦνται. Ὅσο γιὰ τὸν «Τέλλο Ἄγρας», τὸν Ἀνθυπολοχαγὸ Πεζικοῦ Σαράντο («Τέλλο» εἶναι τὸ ὑποκοριστικὸ του) Ἀγαπῆνο, ποῦ πλημμυροῦσε ἀπὸ ἀνθρώπια καὶ ἰδεαλισμὸ, αὐτὸς εἶχε τραγικὸ τέλος, ἐπειδὴ θέλησε νὰ ριγοκινδυνέψη, γιὰ νὰ πετύχη ἢ εἰρήνευση καὶ ἢ συμφιλίωση, ποῦ μὲ ψεύτικες ὑποσχέσεις τοῦ πρότειναν οἱ ἀντίπαλοι, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσουν μαζὶ τὸν Τοῦρκο κατακτητὴ. Ὁ Ἄγρας πιάστηκε λοιπὸν μὲ δόλο καί, ἀφοῦ ἐπὶ πέντε ὀλόκληρες μέρες δοκίμασε μαρτύρια, κρεμάστηκε λίγο πιὸ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Βλάντοβο τῆς Ἐδεσσας (σήμερα «Ἄγρας», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 7/20 Ἰουν. 1907. Γίνεται νὰ μὴ ἔχη διαβάσει ὁ Βουρνᾶς τὸ κλασικὸ πιά ἔργο τῆς ἀείμνηστης Πηνελόπης Δέλτα «Στὰ μυστικὰ τοῦ Βάλτου», ὅπου ξετυλίγεται ἡ δράση τῆς τραγικότερης μορφῆς τοῦ ἀγώνα;

Εὐθὺς κατόπιν ἀναφέρεται πὼς τὸ σῶμα τοῦ Μελά «μετὰ τρίμηνη δράση ἐξοντώθηκε». Ὅταν ὁμως γράφει κανεὶς Ἱστορία, ἢ ἀκριβεία εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλά, γιὰ νὰ εἶσαι ἀπόλυτα ἀκριβής, χρειάζεται νὰ κατέχης τὸ θέμα σου ὡς τὶς λεπτομέρειές του. Ὁ Μελάς λοιπὸν ἀγωνίστηκε ἔνοπλα μονάχα κατὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία ἐξοδὸ του στὴ Μακεδονία. Κατὰ τὴ δευτέρη ἐξοδὸ του, ποῦ ἔγινε τὸν μῆνα Ἰούλιο, πῆγε στὴν Κοζάνη γιὰ λόγους καθαρὰ ὀργανωτικούς. Ἡ τρίτη ἐξοδὸς του ἔγινε στὶς 18 Αὐγ. (π. ἡμ.). Μὲ ἐντολὴ τοῦ «Μακεδονικοῦ Κομιτάτου» τῆς Ἀθήνας, τὸ ὁποῖο εἶχε ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τοῦ ἀγώνα στὴ Δυτ. Μακεδονία, καὶ ἀφοῦ πῆρε τὴ συγκατάθεση τῆς ὑπηρεσίας του, πῆγε ξανὰ ἐκεῖ πάνω, γιὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴ διοίκηση ὅλων τῶν σωμάτων, ποῦ ἐπρόκειτο νὰ συγκροτηθοῦν στὶς περιφέρειες Μοναστηρίου καὶ Καστοριάς. Πέρασε μὲ τὸ σῶμα του τὰ ἑλληνοτουρκικὰ σύνορα στὶς 28 τοῦ ἴδιου μῆνα καὶ ἄρχισε τὴ δράση του γύρω στὰ μέσα Σεπτεμβρίου. Ἄρα αὐτὴ κράτησε μόλις ἓνα μῆνα, ἀφοῦ ὁ Μελάς σκοτώθηκε στὴ Στάτιτσα τῶν Κορεστίων (σήμερα «Μελάς», γιὰ νὰ τιμᾶται ἡ μνήμη του) στὶς 13/26 Ὀκτωβρ. 1904. Οἱ ἄντρες του δὲν «ἐξοντώθηκαν», παρὰ μερικοὶ πιάστηκαν καὶ οἱ περισσότεροι, ποῦ διέφυγαν, συνέχισαν τὸν ἀγώνα κάτω ἀπὸ ἄλλους ἀρχηγούς.

Στὴ συνέχεια ὁ Βουρνᾶς γράφει πὼς, ἀπὸ τότε ποῦ οἱ Ἕλληνες ἄρχισαν τὴ δράση τους ἐναντίον τοῦ ἀνταπαιτητῆ τῆς Μακεδονίας, «ἡ ἀντίδραση τῆς τουρκικῆς διοίκησης ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων ὑπῆρξε σκληρὴ, διευκολυνόταν δὲ ἀπὸ τὴν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ βουλγαρικῶν ἀνταρτοσμάδων, οἱ ὁποῖες ἀλληλοκαταδιώκονταν σκληρὰ». Πραγματικὰ ὁ τουρκικὸς στρατὸς ἄρχισε νὰ καταδιώκῃ ἀσταμάτητα τὰ ἑλληνικὰ σώματα, ποῦ, ὅπως γράφει καὶ ὁ Βουρνᾶς, «εἶχαν σκληρὲς ἀπώλειες στὶς συγκρούσεις τους» μὲ τοὺς διώκτες τους. Ἔπρεπε ὁμως νὰ ἐξηγήσῃ, γιατί οἱ Τοῦρκοι ἐφάρμοσαν τέτοια τακτικὴ. Ἀπλούστατα φοβόντουσαν ὅτι ἢ

έλληνική επέμβαση, έξ αίτίας τῆς υπάρξεως στή Μακεδονία συμπαγοῦς έλληνοκοῦ στοιχείου στά άστικά κέντρα καί πολὺ ὑπολογισμοῦ στήν ὑπαιθρο, συνιστοῦσε μεγάλο κίνδυνο γιά τήν τουρκική κυριαρχία στήν περιοχή αὐτή τῆς αὐτοκρατορίας τους καί ἔκριναν πῶς ἔτσι ἔπρεπε νά φερθοῦν καί ἀκόμη νά τρομοκρατήσουν τόν ἑλληνοκοῦ πληθυσμό τῆς ὑπαιθρου, ὄχι ὁμως «μέ τὸ πρόσχημα ὅτι αὐτὸς ἐνίσχυε τῖς ἑλληνικές ἀνταρτοομάδες», ὅπως γράφει ὁ Βουρνᾶς, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ χωρικοὶ πραγματικά βοήθησαν μέ διάφορους τρόπους τοὺς Ἑλληνες ἀντάρτες, πρᾶγμα ποῦ φανέρωνε καί τὸ ἔθνικο τους φρόνημα. Ὅσο γιά τὸν ἀγῶνα ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανοὺς διεκδικητὲς τῆς Μακεδονίας, οἱ Ἑλληνες, ἀπὸ τότε ποῦ ἐμφανίστηκαν καί σάν ἐνοπλοὶ ἀνταγωνιστὲς, καταδιώκανε συνεχῶς τὰ βουλγαρικά σώματα ἐπιδιώκοντας νά συγκρουσθοῦν μαζί τους, ἐνῶ ἐκεῖνα τοὺς ἀπόφευγαν συστηματικά. Μοναδική τους σχεδὸν ἀπασχόληση, καθὼς καί τῶν λίγων ρουμανόβλαχων συνεργατῶν τους, ἦταν νά τοὺς παρακολουθοῦν μέ τοὺς πράκτορές τους στήν ὑπαιθρο καί νά καταδίδουν τῖς κινήσεις τους στὸν τουρκικό στρατό. Γι' αὐτὸ καί τῖς ἀπώλειές τους οἱ Ἑλληνες τῖς εἶχαν, σχεδὸν ἀποκλειστικά, ἀπὸ τῖς συγκρούσεις τους μέ τοὺς Τούρκους.

Στήν ἀκόλουθη τέταρτη παράγραφο ὁ Βουρνᾶς θίγει ἓνα ζήτημα πολὺ λεπτὸ γιά μᾶς. Πρόκειται γιά τῖς ἀντιδράσεις ποῦ εἶχε προκαλέσει στοὺς φιλελεύθερους κύκλους τῆς Εὐρώπης ἡ ἑλληνική στάση στή Μακεδονία, ὅπως αὐτή διαγράφεται εὐθὺς πρὸ πάνω. Ἐξ αίτίας δηλαδὴ τῆς ἐξαιρετικά δεινῆς θέσεως, στήν ὁποία εἶχαν περιέλθει οἱ Ἑλληνες ἀγωνιστὲς καί οἱ χωρικοὶ ποῦ τοὺς συνέδραμαν, τὸ ἑλληνοκοῦ κράτος κινήθηκε κατάλληλα, ὥστε νά τεθῆ τέρμα στὸν κατατρεγμὸ τους ἀπὸ τὸν τουρκικό στρατό, γιά νά σημειώση ἐπιτυχία ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς του, ποῦ δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὴ σωτηρία τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνοκοῦ. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ἀκόμη τί εἶχε συμβῆ λίγα χρόνια πρὸ μπροστά. Ἐννοῶ δηλαδὴ τὸ 1897, αὐτὸν τὸν πόλεμο τῆς ντροπῆς μέ τῖς φοβερὲς του συνέπειες, κυρίως τῖς ἠθικές, ποῦ εἶχε προκαλέσει σὲ ὀλόκληρο τὸν Ἑλληνοκοῦ. Οἱ Τούρκοι ἐκβίαζαν καί ἀπειλοῦσαν ἀδιάκοπα τὸ ἑλληνοκοῦ κράτος, μέ ἀποτέλεσμα ἡ πολιτικὴ τῆς «ἀψόγου στάσεως» ἀπέναντί τους οὐσιαστικά νά ἔχη ἀρχίσει ἀρκετὰ χρόνια, πρὶν αὐτὴ ἀκουστῆ νά διακηρύσσεται ἀπὸ ἐπίσημο ἑλληνοκοῦ στόμα. Γι' αὐτὸ καί ἡ ἐνεργητικὴ ἀντίδραση ἐναντίον τῆς βουλγαρικής κινήσεως στή Μακεδονία ἄρχισε τόσο ἀργά καί μέ τόση περίσκεψη καί τόσους δισταγμούς. Πάντως ὁ κίνδυνος νά θεωρηθοῦμε ἀπὸ τὴ διεθνή κοινὴ γνώμη «χωροφύλακες τῆς Τουρκίας πρὸς διαιωνισιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνοκοῦ» ἦρχε πραγματικά. Πῶς ἀλλιῶς ὁμως θά μπορούσε νά ἀντιμετωπιστῆ ἡ κατάσταση; Ἐφαρμόζανε μιὰ πολιτικὴ ἀνάγκης, ἀφοῦ ὅτι μέ κάθε θυσία ἔπρεπε νά ἀποσοβηθῆ ἦταν ὁ ἐκβουλγαρισμὸς τοῦ ἑλληνοκοῦ στοιχείου καί ἡ ὀριστικὴ ἀπώλεια τῆς Μακεδονίας. Γι' αὐτὸ ἔχω τὴ γνώμη

πὼς τὴν πιὸ σωστὴ ἀπάντηση στὸ ζήτημα τοῦτο, ποὺ τόσο μᾶς ἐκόστιζε, τὴν ἔδωσε ὁ Ἴων Δραγούμης γράφοντας τὰ ἀκόλουθα: «...Ἐχθρευόμαστε τοὺς Ὀθωμανοὺς ὄχι λιγώτερο ἀπ' ὅσο οἱ Βούλγαροι, ξέρομε ὅμως πὼς δὲν εἶναι ἀκόμη ἡ ὥρα. Πρέπει νὰ βροῦμε τὴν κατάλληλη στιγμή. Γιατὶ τὸ ζήτημα δὲν εἶναι νὰ ἀντικαταστήσωμε τὸν ἕνα ζυγὸ μὲ ἄλλον. Κάλιο σάπιο σαμᾶρι παρά ὀλοκαίνουριο. Τὸν παλιὸ ζυγὸ τὸν ὑποφέρομε ὅπως-ὅπως ἴσαμε τώρα. Ἄς τὸν ὑποφέρομε ἀκόμη λίγο καιρό... Ἄν διαφυλάξω τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, θὰ τὸ κάμω μόνο προσωρινά καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶμαι ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τῆς πάρω τὲς χῶρες ποὺ μοῦ ἀνήκουν, καὶ γιατί πιστεύω ὅτι ὑπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγὸ δὲν θὰ χάσουν αὐτὲς τὸν ἑλληνικὸν τὼν χαρακτήρα, ὅπου νὰ γίνω ἀρκετὰ δυνατός, γιὰ νὰ τὲς ἐλευθερώσω. Ἐνῶ κάθε πολιτικὴ μεταβολὴ ὑπὸ τίς σημερινὲς συνθῆκες θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ αἰτία νὰ χάσουν οἱ πασίγνωστες αὐτὲς ἑλληνικὲς χῶρες τὴν ἑλληνικότητά των»¹.

Στὴν πέμπτη καὶ τελευταία παράγραφο ὁ Βουρνᾶς, γιὰ νὰ δεῖξῃ «τὴν προπαγανδιστικὴ ἐκμετάλλευση τῆς σιωπηρᾶς ἑλληνοτουρκικῆς συμφωνίας, ποὺ ἔκαναν οἱ βουλγαρικὲς ἐθνικιστικὲς ὀργανώσεις», χρησιμοποιοῖ σύντομο παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ἄσπρέα, μέρος τοῦ ὁποῖου ἀνέφερα μόλις πιὸ πάνω. Ὅπως ὅμως τὸ παρουσιάζει, εἶναι δυνατό νὰ προκληθῇ παρεξήγηση, ἐπειδὴ ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ θεωρήσῃ σὰν προσωπικὴ γνώμη τοῦ Ἄσπρέα. Νὰ λοιπὸν πρῶτα δλόκληρο τὸ σχετικὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Βουρνᾶ. «Ἡ Ἑλλάς—γράφει ὁ Γ. Ἄσπρέας—ἐνεφανίζετο ἐνώπιον τῆς διεθνoῦς κοινῆς γνώμης ὡς χωροφύλαξ τῆς Τουρκίας πρὸς διαίωσιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ»². Καὶ τώρα τὸ ἴδιο παράθεμα, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι γραμμένο στὸ βιβλίον τοῦ Ἄσπρέα. «Καλῶς ὀργανωμένη ἢ βουλγαρικὴ προπαγάνδα καὶ διαθέτoυσα ἐν Παρισίοις, Λονδίνω καὶ Βερολίνω ἡμερήσια καὶ περιοδικὰ ὄργανα τοῦ τύπου, ὡς καὶ ἀντιπροσώπους ἐν ταῖς Βουλγαίς, ἐξωνημένους ἢ παραπεισθέντας, διέστυρε τὴν Ἑλλάδα ἀλγερινῶς ἐνώπιον τῆς κοινῆς γνώμης ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐνεφάνιζε τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν ὡς χωροφύλακα τῆς Τουρκίας πρὸς διαίωσιν τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ»³. Ὅπως βλέπει κανεὶς, δὲν πρόκειται γιὰ κρίση τοῦ Ἄσπρέα. Ἡ διαφορὰ λοιπὸν εἶναι οὐσιώδης καὶ γιὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἢ ἀποκατάσταση πιστεῦω πὼς ἦταν ἀναγκαία.

¹ Ὁ Βουρνᾶς κλείνει τὸ θέμα τοῦ ἀναφέροντας, ὄχι ὅμως στὸ σημεῖο ποὺ

1. Πρόκειται γιὰ ἐπιστολμαῖα διατριβῆ του, ποὺ γραμμένη στὴ γαλλικὴ γλῶσσα στάλθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1903. Δημοσιεύτηκε, μεταφρασμένη στὴν ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ του Φίλιππο, στὸν Δ' τόμο τῶν «Σερραϊκῶν Χρονικῶν» (1961), ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, μὲ τίτλο «Ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου καὶ τὸ χωριὸ Λάκκος τῶν Σερρῶν». Τὰ παραθέματα στίς σσ. 17 καὶ 22 τοῦ ἀνατύπου.

2. Βλ. τὴ σ. 579 στὸ τέλος τῆς.

3. Ἑ.ἀ., σ. 74 (βλ. σημ. 2 τῆς σ. 46).

ἔπρεπε, τὸ βιβλίον τοῦ Κωστή Μοσκόφ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔκανα λόγο στὶς ἀρχὲς τοῦ ἄρθρου μου¹. Ἐπὶ πλέον ἐπαναλαμβάνει τὸ σφάλμα τοῦ Μοσκόφ, ὅταν γράφει πὼς οἱ μνημονεούμενες σ' αὐτὴ τὴν ἐργασία «ἔνδεκα σφοδρὲς συγκρούσεις καὶ δολιοφθορὲς ἐναντίον τῶν Τούρκων» ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Πίνδεν. Ὅπως ἔχω ἀναφέρει προηγουμένως, ἡ ἐπανάσταση τούτη ἄρχισε στὶς 20 Ἰουλ. / 2 Αὐγ. 1903, μέρα τῆς γιορτῆς τοῦ προφήτη Ἠλία. Γι' αὐτὸ ἀλλώστε ὠνομάστηκε καὶ «Πίνδεν», ποῦ σημαίνει «μέρα τοῦ Ἠλία» καὶ δὲν διαλέχθηκε τυχαῖα, ἐπειδὴ τὴν ἔθεσαν κάτω ἀπὸ τὴν προστασία του. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὰ μέρη ἐκεῖνα ὁ Προφήτης Ἠλίας λατρευόταν ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ὡς προστάτης τους, καθὼς ἡ γιορτὴ του ἔπεφτε πάνω στὶς θερινὲς ἐργασίες τοῦ ἀγροτικῆς κόσμου. Ὅλες ὁμως οἱ μνημονεούμενες ἀπὸ τὸν Μοσκόφ πράξεις ἔγιναν τὴν ἀνοιξὴ καὶ ἐπομένως ἀνήκουν στὴν περίοδο τῆς προετοιμασίας τοῦ Πίνδεν. Γιὰ νὰ τις ἐντοπίσω μὲ ἀκρίβεια, ἔχουν σχέση μόνον μὲ τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903².

Αὐτὰ εἶναι ὅσα νομίζω πὼς ἔπρεπε νὰ παρατηρήσω γιὰ τὴν ἐργασία τοῦ Βουρνᾶ στὸ σχετικὸ μὲ τὴ Μακεδονία τμήμα της. Ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἄλλα μικρότερης σημασίας, ποῦ ἄφησα ἀσχολίιστα.

Κλείνω τὸ ἄρθρο μου δίνοντας ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ μοῦ ὑποβληθῆ, ἀφοῦ ἀσχολήθηκα μὲ τὸ μακεδονικὸ ζήτημα, ποῦ θεωρεῖται ὅτι ἀναρριπίζει τὸ ἐθνικιστικὸ πνεῦμα³.

Μήπως λοιπὸν θὰ ἔπρεπε νὰ μὴ καταγινομάστε καθόλου μὲ τὸ ζήτημα αὐτό; Ἀλλὰ τότε θὰ χρειαζόταν νὰ δεχτοῦμε καὶ κάτι ἄλλο, ὅτι δηλαδὴ ἔχομε τὸ δικαίωμα νὰ διαγράψωμε τὴν ἱστορία μας. Προσωπικὰ δηλώνω ὅτι μιὰ τέτοια θέση μὲ βρῖσκει σαφῶς ἀντίθετο. Τὸ πρόβλημα ὁμως ὑπάρχει καὶ πιστεύω πὼς ἡ ἀντιμετώπισή του ἀπλουστεύεται, ἂν γνωρίσωμε πὼς σκέφτονται πάνω σ' αὐτὸ οἱ γείτονές μας. Νὰ λοιπὸν τί ἔγραψε, μόλις πρὶν πέντε

1. Βλ. σημ. 1 τῆς σ. 47.

2. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ βλ. τὴν ἐργασία μου «Τὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 μὲ βάση ἔγγραφο τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν», «Μακεδονικά», ἀπ' ὅπου καὶ ἀνάτυπο, τ. Γ' (1970), σ. 35-79.

3. Δικαιολογημένα ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ἄγγελος Τερζάκης ξεχωρίζει τὸν ἑλληνικὸ ἐθνικισμὸ τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνα καὶ γενικώτερα τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης ἀπὸ τὸν σημερινὸ «ἐπιχειρηματικὸ ἐθνικισμὸ», τὸν τόσο διαβλητό, ἀφοῦ «τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν τὴν λέρωσαν ἐγκληματικὰ οἱ κήληλοι καὶ οἱ ἐκμεταλλεῦτές της». Βλ. τὴν ἐπιφυλλίδα του «Μιὰ ἔννοια μὲ παρὸν καὶ μὲ μέλλον», «Τὸ Βῆμα», 8 Ὀκτωβρ. 1975. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης πὼς, ὅταν ἔχης ὑπόδουλους ἀδελφοὺς καὶ ἀγωνίζεσαι γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους καὶ τὴν ἐθνικὴν σου ὀλοκλήρωση, ὁ ἀγῶνας σου εἶναι ἀπόλυτα θεμιτός, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀσχετος μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ ἐπекτατισμοῦ καὶ τὴν διάπραξη ἀδικίας σὲ βάρος μιᾶς ἄλλης ἐθνότητος.

χρόνια, πρόσωπο ὑπεύθυνο, ὁ Βούλγαρος καθηγητὴς ἱστορικὸς Veselin Hadzinkolon¹.

«...Ἡ ἱστορία τῆς Βουλγαρίας δὲν διεγράφετο πάντοτε ἐπὶ τῶν σημερινῶν μόνον ἑδαφικῶν ὁρίων τῆς χώρας μας. Ἀπὸ τὸν βουλγαρικὸν λαὸν πολ- λάκις κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχον ἀποσπασθῆ βαίως ζωτικὰ τμήματα τῆς χώρας του. Ἡ ἱστορία του συνεπὼς θὰ εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ ἀληθῆς μόνον ὅταν ἐξετάζεται ἐντὸς τῶν ἀντιστοιχῶν ἑδαφικῶν ὁρίων τῆς ἐκάστοτε περιόδου. Ἀλλῶως ἡ ἱστορία τοῦ λαοῦ μας θὰ εἶναι πτωχὴ καὶ ἐλλιπής, ἄνευ τοῦ πραγματικοῦ αὐτῆς ὄγκου καὶ περιεχομένου. Τοῦτο ὑποχρεώνει τοὺς βουλγάρους ἱστορικοὺς, ὅπως μελετοῦν καὶ ἐκλαίκευουν παραλλήλως πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας καὶ τὴν ἱστορίαν τῶν περιοχῶν ἐκεῖνων, αἱ ὁποῖαι κάποτε ἀνήκον εἰς τὸ βουλγαρικὸν κράτος καὶ αἱ ὁποῖαι ἦσαν ἢ εἶναι κατω- κημέναι ὑπὸ Βουλγάρων...»². Ὅπως βλέπει κανεὶς, δὲν χωράει καμμιά παρα- νόηση πᾶνω σ' αὐτὰ πόσ, ἀσφαλῶς μὲ τὴν ἔγκριση τῶν προϊσταμένων του, ἔγραψε ὁ Βούλγαρος καθηγητὴς, ὅχι βέβαια γιὰ νὰ ἐκφράσῃ μονάχα τὴν προσωπικὴ του γνώμη.

Ὅταν ἀνατρέχῃ κανεὶς στὸ παρελθὸν τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέσεων, ἀντικρῶζει τὴν ἐχθρότητα ποὺ μᾶς χώριζε στὰ μεσαιωνικὰ καὶ στὰ νεώτερα χρόνια. Σήμερα ὁμως ζοῦμε μιὰ καινούρια ἐποχὴ στὶς σχέσεις τοῦ βουλγα- ρικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Ὅλοι μας γνωρίζομε πολὺ καλὰ ποῦ ὀδηγοῦν οἱ ἐχθρότητες καὶ τὰ μίση ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς. Νὰ λοιπὸν γιὰτί γεννιέται ἡ ἐπιθυμία τους γιὰ τὴν εἰρήνη, τὴν ἐπαφὴ καὶ τὴ συνεννόηση καί, τέλος, τὴ φιλία. Γιὰ τοῦτο σή- μερα οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Βούλγαροι κατάλαβαν καὶ συμφώνησαν ὅτι πρέπει νὰ προσεγγίσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Γιὰ τὴν προσέγγισή τούτη πολὺ συνετέ- λεσε ἡ ἐπίσημη δῆλωση τῶν γειτόνων μας, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τρόπο κα- τηγορηματικὸ, πὼς δὲν ὑπάρχει πιά καμμιά ἑδαφικὴ διεκδίκηση μὲ τὴν Ἑλ- λάδα. Ἔτσι φτάσαμε στὴ σημερινὴ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνοβουλγαρικῶν σχέ- σεων, ἡ ὁποία μονάχα ἀγαλλίαση εἶναι δυνατό νὰ προκαλῆ.

Πῶς λοιπὸν πρέπει ἀπὸ δῶ καὶ μπρὸς νὰ πορευθοῦμε; Θεωρῶ αὐτονό- ητο ὅτι πᾶνω ἀπὸ κάθε τι ἄλλο ἐπιβάλλεται νὰ ἀγαπᾶμε τὴν πατρίδα μας. Ἐπομένως δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφήνωμε τὴν ἐθνικὴ μας μνήμη νὰ ἀτονῆ. Τὸ ἴδιο ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, ἐφαρμόζουν καὶ οἱ Βούλγαροι. Χρειάζεται ὁμως

1. Τὸ ἄρθρο του δημοσιεύτηκε στὸ εἰδικὸ βιβλιογραφικὸ τεύχος (σσ. 3-16) τοῦ ἔτους 1970 τοῦ περιοδικοῦ «Istoričeski Pregled» (= Ἱστορικὴ Ἐπιθεώρηση), ὄργάνου τῆς Βουλ- γαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, μὲ τὴν ἐπέτειο τῆς συμπληρώσεως 25ετίας ἀπὸ τὴν ἐκ- δοσὴ του.

2. Ἀποσπασματικὴ μετάφραση τοῦ ἄρθρου δημοσιεύτηκε στὸν Α' τόμο τῆς «Βαλ- κανικῆς Βιβλιογραφίας», ποὺ ἐκδίδει τὸ Ι.Μ.Χ.Α., Θεσσαλονίκη 1973 (ἐκδόθηκε τὸ 1974). Βλ. «Συμπλήρωμα», σ. 13.

νά γίνεται τοῦτο μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νά μὴ δημιουργοῦνται ἐμπόδια στίς μεταξύ μας καλῆς σχέσεις. Σ' αὐτὸ θά μᾶς βοηθήσει ἀκόμη καὶ τὸ παρελθόν, πού, ἐνῶ μᾶς χωρίζει, συγχρόνως μᾶς ἐνώνει. Ἄρκεϊ νά θυμόμαστε τὴν κοινὴ τύχη τῶν δύο λαῶν μας, δηλαδὴ τὴ σκληρὴ δουλεία αἰῶνων κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ληστρικὸ κατακτητὴ καὶ ἀνελέητο δυνάστη.

Ἐκεῖνο πού ὀπωσδήποτε πρέπει νά ἀτονήσῃ καὶ νά σβῆσῃ ἀνάμεσά μας, ἂν θέλωμε νά μὴ εἶναι προσωρινὴ ἢ σημερινὴ ἀλλαγὴ, εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ σωβινισμού καὶ τῆς μισαλλαδοξίας, τῆς προκαταλήψεως καὶ τοῦ φανατισμοῦ, ἐκδηλώσεων πού συνθέτουν τὸν νοσηρὸ καὶ γιὰ τοῦτο ἄγονο καὶ ἐπικίνδυνο πατριωτισμὸ.

Τὴν ἱστορία μας ὅμως δὲν πρέπει νά πάψωμε νά τὴ μελετᾶμε καὶ νά τὴ χρησιμοποιοῦμε σάν τὸ στήριγμα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ὁποίου θά κρατοῦμε ζωντανὴ τὴν ἐθνικὴ μας παράδοση καὶ τὴν ἐλληνικότητά μας, γιὰ νά μὴ ἀποκοποῦμε ἀπὸ τίς ρίζες μας, χάσωμε τὴν ἰδιομορφία μας καὶ ξεπέσωμε στὸν κοσμοπολιτισμὸ πού θά μᾶς ὀδηγήσῃ ἀρχικὰ στὴν ἀποδυνάμωση καὶ τελικὰ στὴ διάλυση.

Ἰοκτώβριος 1975

ΙΩΑΝ. ΣΩΤ. ΝΟΤΑΡΗΣ

RÉSUMÉ

J e a n N o t a r i s, La question Macédonienne dans une nouvelle «Histoire de la Grèce moderne».

Le rédacteur de l'article traite les chapitres relatifs à la Macédoine et à la question Macédonienne dans le livre de l'historien Tassos Vournas «Histoire de la Grèce moderne» (Athènes 1974), qui dans son ensemble présente la période de l'histoire greque de 1821 à 1909.

Il constate que ces articles ont été sommairement écrits de façon à dépasser de beaucoup les limites permises et avec une mise à jour bibliographique bien défectueuse. Aussi s'étonne-t-il que le travail de l'auteur ait été loué par certains critiques «pour les bons renseignements qu' il offre et pour l'élaboration judicieuse de la matière».

Pour montrer que dans la Grèce d'aujourd'hui la situation pour ceux qui s'occupent de tels sujets est bien différente de ce qu' elle était dans le passé il donne un court aperçu de l'activité des Instituts spéciaux de Thessalonique, de la «Société des Études Macédoniennes» et de l' «Institut des Études Balcaniques». Il soutient que si l'auteur avait exploité à son profit des ouvrages de valeur reconnue il aurait pu traiter son sujet avec succès.

Dans trois autres chapitres du livre de Vournas il complète certaines omissions qu' il juge fondamentales, rétablit des maladroites et corrige enfin des fautes parmi les plus graves.

L'auteur termine son article en répondant à la question qu'il pose lui-même, à savoir si aujourd'hui après l'heureuse amélioration des rapports de la Grèce avec ses voisins du nord et surtout avec Bulgares il serait utile de cesser de nous occuper de la question Macédonienne.

Son avis personnel est que ce point de vue n'est point juste parce qu'il n'est par permis de passer sous silence l'histoire et ce qui est pire encore de la rayer. Il croit cependant que ce qui doit changer c'est la façon dont on doit exposer un tel sujet. Il est c'est-à-dire nécessaire de le traiter sans chauvinisme, loin de tout fanatisme, sans préjugés, ni esprit d'intolérance, afin que l'amitié entre les peuples n'en soit pas lésée.